

محقق میلانی و اعتبارسنجی احادیث شیعه: از نظریه تا تطبیق

علی سجادی عباس آبادی^۱
علی راد^۲
محمدرضا خجسته رحیمی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶

چکیده

محقق میلانی (م ۱۳۵۳ ش) تبیین و تدریس مبانی اعتبارسنجی احادیث شیعه را ابتدا در دو حوزه علمیه عراق (نجف و کربلا) آغاز نموده و در حوزه علمیه خراسان بدان تداوم بخشید. در مقطع تاریخی حضور ایشان در عراق، نظریه رایج نزد فقیهان شیعه رویکرد وثوق سندی بود. مسأله اصلی این مقاله واکاوی هم‌گرایی یا واگرایی دیدگاه محقق میلانی با نظریه غالب فقه‌های معاصر ایشان در عراق است؛ همچنین در فرض تمایز دیدگاه ایشان با فقیهان هم‌تراز خود در عراق، دنباله سخن، حول نظریه معیار ایشان در اعتبارسنجی احادیث و اهم مبانی این نظریه است. این مقاله با وجود دشواری‌ها و چالش‌های فراوان در بازیابی نظریه اعتبارسنجی محقق میلانی، با ارائه شواهدی گسترده از تقریرات و درس‌گفتارهای ایشان، پابندی ایشان به رویکرد وثوق صدوری را اثبات کرده و محوریت بخشی به این رویکرد را در مباحثی همچون استفاضه، شهرت روایی، تجمیع قرائن، توثیقات خاص و عام نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: محقق میلانی، حدیث شیعه، نظریه‌های اعتبارسنجی حدیث، وثوق صدوری، شهرت، استفاضه، توثیق.

۱. پژوهشگر مرکز تخصصی دارالفقه حوزه علمیه خراسان، (alisajjadiabbasabadi@gmail.com).

۲. دانشیار دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران، دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول)
(ali.rad@ut.ac.ir).

۳. پژوهشگر مرکز تخصصی دارالفقه حوزه علمیه خراسان (Khojasteh161611059@gmail.com).

۱. درآمد

آیه الله سید محمد هادی میلانی (م ۱۳۹۵ق)، از فقهای برجسته نجف، کربلا و خراسان، با بهره‌مندی از محضر اساتیدی چون آخوند خراسانی، میرزای نایینی، محقق اصفهانی و محقق عراقی، جایگاه ویژه‌ای در فقه‌ت یافت و برخی از اعلام شیعه همانند محقق اصفهانی، منهج فقهی ایشان را بر آیه الله خویی از جمله فقیهان هم‌تراز با محقق میلانی در مدرسه فقهی عراق - کربلا و نجف - ترجیح داده‌اند.^۱ آثار محقق میلانی، از جمله «محاضرات فی الفقه الإمامیة»، «کتاب البیع»، «تفسیر سورة جمعه و تغابن»، «مختصر الأحکام» و «قادتنا کیف نعرفهم؟» گواه عمق علمی و دقت این فقیه تراز امامی در مباحث فقهی، تفسیری، تاریخی و کلامی است.

۱-۱. مسئله تحقیق

در دوره حضور علمی محقق میلانی در عراق، رویکرد «وثوق سندی»، نظریه غالب در اعتبارسنجی احادیث شیعه بوده و این دیدگاه توسط محقق خویی در مدارس فقهی و اصولی این جغرافیای علمی تثبیت و توسعه یافته است. مقاله پیش‌رو با کاوش در نظریه محقق میلانی در بحث از اعتبارسنجی احادیث، در مقام نسبت‌سنجی میان نظریه ایشان با نظریه غالب در عراق آن عصر برآمده و تمایزات اندیشه «وثوق صدوری» با تقریر محقق میلانی را مورد بررسی قرار می‌دهد. شیوه اعتبارسنجی، آن هم در مسلک وثوق به صدور، دست کم به سه پرسش فرعی تجزیه می‌شود که در این مقاله با روش اکتشافی - تحلیلی به هریک از آن‌ها پاسخ داده شده و صورت‌بندی جامعی از نظریه محقق میلانی در اعتبارسنجی احادیث ارائه شده است:

۱. نظریه محقق میلانی در اعتبار خبر واحد، مسائل و چالش‌های فراروی آن چیست؟
 ۲. رویکرد محقق میلانی، در اعتبارسنجی راویان (سندپژوهی و توثیق راویان) کدام است؟
 ۳. رویکرد محقق میلانی در اعتبارسنجی کتاب‌های اولیه حدیثی شیعه به چه صورت است؟
- بررسی‌های اولیه نگارندگان بیانگر رویکردی انتقادی از سوی محقق میلانی نسبت به نظریه غالب در اعتبارسنجی احادیث بوده و در ضمن نقد آن دیدگاه، به مبنایی متمایز از آن رسیده است. این دریافت آغازین، با ادامه پژوهش و مطالعه گسترده‌تر در آثار فقهی، اصولی،

۱. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۴.

رجالی و تقریرات درسی ایشان تکمیل و تعمیق شد و سرانجام به بازسازی منسجم نظریه «وثوق صدوری» در اندیشه ایشان انجامید.

مقاله حاضر، حاصل همین فرآیند پژوهشی بوده و با هدف ارائه نخستین صورت بندی جامع، منسجم و مستند از مکتب اعتبارسنجی حدیث در اندیشه محقق میلانی تدوین شده است. افزون بر این، جایگاه ممتاز ایشان به عنوان یکی از سرآمدان فقه امامیه در سده معاصر، تجربه بی نظیر حضور علمی و تدریس در کانون های مهم فقهی - حدیثی نجف، کربلا و خراسان، فراهم آوردن زمینه مطالعات تطبیقی میان مکتب های اعتبارسنجی حدیث میان این دو مدرسه و ضرورت بررسی انتقادی تحولات روش شناختی علم الحدیث امامیه در عصر معاصر، از مهم ترین علل ایجابی انجام این پژوهش به شمار می روند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

گرچه آثار این فقیه از دیرباز مورد توجه پژوهشگران بوده، اما با توجه به فقدان آثار حدیثی و رجالی از این فقیه، هرگونه فرضیه پردازی درباره پرسش های فوق در اندیشه ایشان مشکل بوده و تاکنون نیز مطالعه ای منسجم نسبت به مبانی ایشان در اعتبارسنجی احادیث، راویان و کتب روایی اختصاص نیافته است. از این رو، می توان این نگاشته را اولین تلاش نظام مند برای تحلیل این مبانی دانست که با مطالعه ای عمیق در آثار محقق میلانی تدوین شده است.

۳-۱. روش تحقیق

با توجه به اکتشافی بودن این پژوهش و فقدان هرگونه پیشینه تخصصی در این زمینه، فرضیه پردازی در پاسخ به پرسش های اصلی و فرعی این تحقیق محتاج خوانش مکرر، بازنمایی استدلال ها و تحلیل مضمونی بحث های فقهی بوده و بر همین اساس نیز واکاوی ابعاد این نظریه با کاوشی دقیق در تمامی آثار ایشان به انجام رسیده است. در این تحقیق، با سنجشی نقادانه نسبت به نگرش سندمحور، تبیینی متمایز از اعتبارسنجی صدورمحور ارائه گردیده و شواهد مختلف متنی برای سامان دهی به اندیشه حدیثی آیه الله میلانی با تحلیل آرا و مواضع ایشان همراه شده است.

۴-۱. ساختار تحقیق

ساختار این مقاله افزون بر درآمد و دستاورد، از دو بخش اصلی تشکیل شده است. در جستار «درآمد» به تقریر مسئله اصلی، ضرورت و پیشینه آن پرداخته و در بخش نخست به

تقریر و تحلیل اعتبارسنجی راویان در دیدگاه محقق میلانی اشاره کرده‌ایم. در بخش دوم دیدگاه محقق میلانی را در اعتبارسنجی منابع حدیثی شیعه بررسی نموده و در بخش دستاورد، با توجه به نتایج بخش‌های پیشین صورت بندی دقیقی از نظریه محقق میلانی در اعتبارسنجی احادیث شیعه ارائه شده است.

۲. اعتبارمندی خبر واحد

مسئله حجّیت خبر واحد و گستره اعتبار آن، از کلیدی‌ترین پرسش‌ها در مباحث رجالی بوده و سخن درباره آن، به علم اصول بازمی‌گردد. این بحث ریشه در استظهار فقیهان از ادله حجّیت خبر واحد داشته و به فهم آن‌ها از موضوعیت یا طریقت راویان بازمی‌گردد. اگر یک فقیه از ادله‌ای همچون آیه نبأ و سیره عقلا، موضوعیت داشتن «عدالت» و «وثاقت» را نتیجه بگیرد، ناگزیر به سمت «وثوق به سند» رفته و در صورت احراز این صفات در راویان، به حجّیت خبر حکم می‌کند. اما اگر این اوصاف را طریقی دانسته و ابزاری برای احراز صدور تلقی نماید، دیگر خود را منحصر در این قیود ندانسته و با طرح مبنای «وثوق به صدور» از دیگر وسائلی که به حصول این اطمینان کمک می‌کنند، بهره خواهد گرفت. در پی استظهار و پاسخ به این مسئله، شیوه مواجهه با کتب حدیثی روشن شده و نحوه پذیرش توثیق و تعدیل‌های رجالیان نیز معین خواهد شد.

شکی نیست که محقق میلانی با تبعیت از روش جواهری و جمع‌آوری ظنون، به استنباط احکام پرداخته و اعتبار احادیث را به مقدار وثوقی که از صدور آن حاصل می‌شود، گره می‌زند.^۱

در اندیشه این فقیه، وثاقت یا عدالت راویان سند به تنهایی کافی نبوده و باید از قرائنی همچون عمل اصحاب و استفاضه مضمون نیز برای اطمینان به صدور روایت از معصوم علیه السلام استفاده شود. لذا ایشان احادیثی که با عناصر فوق پشتیبانی نمی‌شوند را معتبر ندانسته و از عمل به اخبار غیر اطمینانی پرهیز می‌کنند.^۲ محقق میلانی می‌فرماید:

قوام حجّیت خبر به دو چیز است: یکی وثوق به صدور و دیگری وثوق جهت صدور

۱. کتاب البیع، ج ۲، ص ۷۰، ۷۱، ۱۷۵ و ۱۷۶؛ کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۱۴۸، ۳۳۴ و ۳۶۵؛ کتاب الخمس، ص ۹۳، ۱۷۴ و ۲۱۴؛ کتاب الصلاة، ص ۲۳۹.

۲. دروس فقه، صلاة الجماعة، متابعة الامام، نوار ۹، درس ۹.

است. لذا وقتی مشهور با این که این احادیث را مشاهده کرده‌اند، ولی اعراض کرده‌اند، پس حتماً قرائنی به دست آورده‌اند که یا این احادیث اصلاً صادر نشده است یا این که جهت صدورشان مختل است. بنابراین، ولو آن که احادیث صحیح اعلایی باشند، از حجّیت ساقط می‌شوند.^۱

فارغ از تصریحات محقق میلانی، مهم‌ترین شاهد بر اندیشه و ثوق به صدور را می‌توان بهره‌گیری از قواعد انجبار و انکسار دانست. ایشان با پذیرش قاعده انجبار، ضعف سندی احادیث را از طریق شهرت عملی یا روایی جبران کرده و با استفاده از قاعده انکسار، اعتبار سند قوی را در صورت تعارض با شهرت، مورد تردید قرار می‌دهند. این دیدگاه، تنها در صورتی ممکن است که در اعتبارسنجی احادیث، از سندگرایی گذر کرده و حجّیت را در وثاقت یا عدالت راویان، منحصر ندانیم. اما نکته مهم در فرآیند ارزیابی احادیث، انضباط بخشی به رویکرد صدور است. محقق میلانی در این جهت نیز تلاش‌های بسیاری داشته و می‌توان با استفاده از روش تحلیل متنی، ضوابطی ارزشمند را از اندیشه ایشان به دست آورد.

۱-۲. نقش شهرت عملی در اعتبار حدیث

یکی از برجسته‌ترین شواهد در مسیر اطمینان به صدور - که محقق میلانی به صورت چشم‌گیری در سرتاسر آثار فقهی خود از آن به هدف اطمینان به صدور بهره برده و در بحث پیشین نسبت به تطبیق آن در دو قاعده انجبار و انکسار توضیح داده شد - شهرت عملی است. مقصود از شهرت عملی، عمل پیوسته فقها به یک روایت بوده و در منظر محقق میلانی از مهم‌ترین قرائن برای اطمینان به صدور قلمداد می‌شود.^۲

ایشان معتقدند که شهرت عملی، هم در ساحت اعتبار بخشی به احادیث و هم در ساحت حلّ تعارضات مفید بوده و به همین جهت نیز در تعارض میان دو حدیث صحیح، باید روایتی که با شهرت فتوایی قدما هم‌خوانی دارد، مقدّم شود.^۳ با این حال، مقبولیت شهرت در اندیشه ایشان، منحصر در جایی است که شواهد کافی برای ریشه‌دار بودن آن در

۱. دروس فقه، صلاة الجماعة، شرائط الامام، البلوغ و أن لا یكون قاعداً للقاءمین، نوار ۱۶، درس ۵.

۲. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، أن لا یكون سفره أكثر من حضره، نوار ۹، درس ۳؛ کتاب البیع، ج ۲، ص ۷۰، ۷۱، ۱۷۵ و ۱۷۶؛ کتاب الخمس، ص ۲۱۴.

۳. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۶۶.

میان فقهای متقدم و پیوند داشتن آن با جنبه صدور روایت وجود داشته باشد.^۱ لذا در بحث از راه‌های اثبات فقر، اساساً وجود شهرت در روایت عَرَزَمی را مورد اشکال قرار داده^۲ و در بحث از خبر بشر بن بشار در مقدار تناول زکات توسط هر فقیر، بر وجود شهرت اشکال کرده و بدین صورت شواهد اعتماد روایت را ناتمام ارزیابی می‌کند.^۳

۲-۱-۱. طریقت شهرت برای وثوق صدور

اهتمام به شهرت از سوی محقق میلانی، سبب نمی‌شود تا از آن به عنوان یک دلیل یاد شود؛ چه این که ایشان تنها برای جمع‌آوری قرائن بدان پایبند بوده و در صورت یقین به صدور مضمونی از امام معصوم، به هیچ وجه اعراض مشهور علما را در رد یا کنار گذاشتن آن احادیث مؤثر نمی‌داند. برای مثال، ایشان احادیثی که خمس را بر شیعیان مباح شمرده است، قطعی و متواتر دانسته و با توجه به حصول مقصود، دیگر به اعراض مشهور اعتنایی نمی‌کند.^۴ محقق میلانی، دیدگاه خود در طریقت شهرت را بر بحث از تعدد و اتحاد احادیث نیز تطبیق داده است که در ادامه بیان خواهد شد.

۲-۱-۲. لزوم بازگشت شهرت به جنبه صدور

شهرت عملی ممکن است به متن، صدور، دلالت یا جنبه‌های دیگر یک روایت مربوط شود؛ اما در اندیشه محقق میلانی تنها زمانی می‌توان به واسطه آن ضعف سند را جبران کرد یا اعتبار سند را کاهش داد که منجر به اطمینان به صدور روایت از معصوم شود. براین اساس، اگر شهرت به دلالت یا جنبه‌های غیرسندی وابسته شده یا احتمال بازگشت به آن‌ها پررنگ باشد، دیگر اطمینانی به صدور آن از معصوم حاصل نشده و نزد فقهای امامیه بی اعتبار خواهد بود. بنابراین، ایشان در مواردی که اعراض مشهور به دلالت یا وجوه غیرسندی روایت مربوط است، آن را دلیلی برای کاهش اعتبار سند نمی‌داند و حجّیت سند را حفظ می‌کند.^۵ همانند این مطلب، در جایی مطرح می‌شود که عمل به یک روایت از سوی مشهور فقها، با احتمال انطباق آن با قواعد

۱. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، أن لا يكون سفره أكثر من حضره، نوار، ۹، درس ۳.

۲. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۹۳.

۳. همان، ج ۲، ص ۸۶.

۴. کتاب الخمس، ص ۲۳۰؛ همچنین: دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، أن لا يكون سفره أكثر من حضره، نوار، ۹، درس ۳. ناگفته پیداست که در جانب یقین به عدم صدور نیز شهرت راه گشا نبوده و نمی‌توان به واسطه آن، ادعای انجبار کرد.

۵. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، المسافة، نوار، ۱، درس ۸.

فقهی همراه شود. ایشان در چنین صورتی می‌فرماید:

اگر روایتی در میان اصحاب مشهور باشد و استناد آن به معصوم علیه السلام معلوم گردد، حجت است؛ اما اگر عمل به آن صرفاً به دلیل انطباق با قواعد باشد، حجت ندارد.^۱

همچنین ایشان در بحث از قاعده «علی الید» این احتمال را مطرح کرده و براساس آن، جنبه کاشفیت شهرت را به حدی اندک می‌داند که فاقد اعتبار قلمداد می‌شود.^۲

۲-۱-۳. عدم جبران ضعف سند عامی با شهرت

محقق میلانی در اعتبارسنجی احادیث، وثوق به صدور از معصوم علیه السلام را معیار اصلی دانسته و به همین جهت میان احادیث نقل شده از منابع شیعی و غیرشیعی تمایز قائل می‌شود. بر همین اساس، یکی از مواردی که ایشان به واسطه شهرت، سند را تقویت نکرده و وثوق به صدور آن از معصوم پیدا نمی‌کند، احادیثی است که راوی آن از عامه بوده و تنها در کتب حدیثی آن‌ها ذکر شده باشد؛ چه این که در چنین حالتی اطمینان به صدور آن از امام حاصل نشده و فقیه مجوزی برای اعتباربخشی به آن نخواهد داشت.

ایشان در توجیه شهرتی که نسبت به این دسته از احادیث عامه شکل گرفته، عمل فقها را مربوط به مضمون حدیث دانسته و علت آن را مطابقت خبر با قواعد فقهی و احکام شرعی می‌داند.^۳ طبق این توجیه، دیگر اطمینان به صدور ممکن نبوده و چاره‌ای جز کنار گذاشتن این دسته از احادیث وجود نخواهد داشت. بنابراین، محقق میلانی در ذیل قاعده حجت،^۴ قاعده غرور^۵ و برخی دیگر از مباحث به این دیدگاه اشاره کرده و شهرت را برای جبران این دسته از احادیث ناکافی دانسته است.^۶ البته دیدگاه مذکور، در میان تمامی کسانی که معیار حجت روایت را وثوق به صدور آن از معصوم می‌دانند، مشترک نبوده و برخی از فقها معاصر با اعتقاد به این معیار، به جبران ضعف این نوع از اسناد هم معتقد بوده و گویا به صدور خبر اطمینان می‌کنند.^۷

۱. کتاب البیع، ج ۲، ص ۱۷۵ و ۱۷۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۷۶.

۳. دروس فقه، البیع، الضمان، ضمان التلف، نوار ۱۲، درس ۱۳.

۴. دروس فقه، الزکاة، من تجب علیه الزکاة، نوار ۳، درس ۴ و ۵.

۵. دروس فقه، البیع، بیع الفضولی، فی الإذن، رد الفضولی، نوار ۳۴، درس ۷.

۶. برای مثال رک: دروس فقه، صلاة الجماعة، متابعة الامام، نوار ۸، درس ۳.

۷. المناظر الناضرة، ج ۲، ص ۱۴۵ و ۱۵۷ و ج ۴، ص ۳۴۸.

۳-۵. حسن بن محمد بن سماعه

نجاشی درباره او می‌گوید:

از بزرگان واقفه، کثیر الحدیث و از فقهای ثقه‌ای است که در وقف بسیار تعصب می‌ورزید.^۱

محقق میلانی از حدیثی که این راوی در سند آن قرار دارد، گاه به موثق و گاه به صحیح تعبیر کرده است. این اختلاف در تعابیر با توجه به وحدت متن و سند روایت و موثق خطاب کردن حسن بن محمد بن سماعه در مباحث دیگر، احتمالاً ناشی از سهو قلم مقرّزین ایشان است.^۲

محقق میلانی در مواردی، بی‌آن که توضیحی دهد، راوی را توثیق یا تضعیف نموده است. ایشان روایت افرادی مانند محمد بن قیس^۳ و داود بن فرقد^۴ را صحیح، اسحاق بن عمار^۵ و حسن بن علی بن فضال^۶ را موثق و اشخاصی همچون رجاء بن ابی ضحاک^۷ سلیمان بن مروزی^۸ سهل بن زیاد^۹ ابوربیع شامی^{۱۰} محمد بن عیسی بن عبید^{۱۱} را ضعیف می‌داند.

۲-۲. نقش شهرت روایی در اعتبار حدیث

محقق میلانی در رویکرد خود به اعتبارسنجی احادیث، شهرت روایی یا همان استفاضه را به عنوان یکی از ابزارهای کلیدی در اعتبارسنجی احادیث به کار برده و در مواردی که احادیث از نظر سندی ضعیف هستند، با تکیه بر تعدد نقل و وحدت مضمون، ضعف سند را جبران می‌کند. برای نمونه، ایشان در بررسی اقوال مربوط به زمان پرداخت زکات فطره، به سه دیدگاه اشاره کرده و احادیثی را که بر قول دوم، یعنی عزل و کنار گذاشتن زکات در هنگام نماز عید، دلالت دارند، مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان با وجود ضعف سند این احادیث، به دلیل استفاضه مضمونی آن‌ها، این احادیث را قبول کرده است.^{۱۲}

۱. رجال النجاشی، ص ۴۱.

۲. کتاب الخمس، ص ۱۴۷.

۳. کتاب البیع، ج ۴، ص ۳۱۶ و ۳۲۰؛ کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۲۵، ۲۰۳ و ۲۹۷.

۴. کتاب الخمس، ص ۱۹۸ و ۱۹۹.

۵. همان، ص ۱۹۸ و ۱۹۹.

۶. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۲۰۸.

۷. کتاب الصلاة، ص ۳۶۹.

۸. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۲۵۶؛ کتاب الصلاة، ص ۳۶۹.

۹. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۹۲.

۱۰. همان، ج ۱، ص ۲۳.

۱۱. همان، ج ۲، ص ۳۰۵.

۱۲. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۳۳۴.

همچنین ایشان در بحث زکاتِ شخص مدیون با اشاره به احادیثی که سند ضعیف دارند، حکم به حجّیت آن‌ها در فرض استفاضه می‌کند.^۱ با توجّه به مباحث گذشته، تأکید محقق میلانی بر شهرت روایی تنها به عنوان قرینه‌ای قوی برای وثوق به صدور بوده و نمی‌توان بدان موضوعیت بخشید.

۲-۳. تسامح در ادله سنن

برخی از فقیهان براساس دسته‌ای از احادیث - که به آن‌ها اخبار «من بلغ» گفته می‌شود - از ملاک‌های خود برای حجّیت خبر واحد، مانند وثوق به صدور یا عدالت و وثاقت راویان، دست شسته و در ادله مستحبات و احکام غیرالزامی مانند مکروهات، حکم به تسامح نموده‌اند. در این دسته از احادیث به اختصار چهار احتمال اصلی مطرح است:

اول) اعتبار و جعل حجّیت ظاهری در فرض شکّ به واسطه تحقّق مطلق بلوغ؛

دوم) انشای استحباب واقعی نفسی در نفس عمل با توجّه به صدق عنوان ثانوی بلوغ بر آن؛

سوم) إرشاد به حکم عقل نسبت به حسن احتیاط که برای محتاط مستتبع ثواب است؛

چهارم) وعده‌ای مولوی که در خود آن وعده، مصلحت، حتی مصلحت ترغیب در احتیاط عقلی وجود دارد.

آیه الله میلانی در گام اول و در پی بررسی تمامی احادیث «من بلغ»، ثبوت استحباب در امور غیرالزامی را پذیرفته^۲ و در گام بعدی، با توجّه به دسته‌های مختلف احادیث، احتمال دوم، یعنی جعل استحباب واقعی نفسی را می‌پذیرد.^۳ نکته قابل توجّه این است که ایشان فتوای فقیه نسبت به ثواب یک عمل را نیز به مثابه روایت در نظر گرفته و آن را برای اثبات استحباب، مفید می‌داند؛^۴ چه این که سخن درباره ثواب یک فعل آن هم از سوی یک فقیه، تنها جنبه تعبّدی داشته و احتمال اصلی آن، مبتنی بودن بر احادیث و ادله است.

۲-۴. تعدّد و اتحاد احادیث

وجود نقل‌های مختلف از امام، آن هم با عباراتی یکسان، گاه فقیه را به تردید انداخته و

۱. همان، ج ۱، ص ۷۷.

۲. دروس فقه، صلاة الجماعة، نية الصلاة المعادة، نوار ۱۴، درس ۵؛ کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۱۷۲ و ص ۲۶۷.

۳. دروس فقه، صلاة الجماعة، مشروعیة الجماعة فی الصلوات، نوار ۱۳، درس ۳؛ همان، اتمام المتنقل، نوار ۱۳، درس ۲؛

همان، العدول، نوار ۱۰، درس ۳ و نوار ۱، درس ۵.

۴. دروس فقه، صلاة الجماعة، اتمام المتنقل، نوار ۱۳، درس ۲.

موجب می‌شود تا با وجود نقل‌های متعدّد، آن‌ها را یک روایت بداند. فقها برای حلّ این مسئله به سخن درباره اصل وقاعدۀ کلیّ در این زمینه پرداخته و تلاش کرده‌اند تا اصل وحدت یا تعدّد را مورد بررسی قرار دهند.

این مسئله بیش از هر جا در شکل‌گیری تواتر اثر داشته و در صورت وحدت بخشی به نقل‌های متعدّد، موجب نابودی یقین نسبت به صدور مضمون خواهد بود.

محقق میلانی، در بحث‌های فقهی به این مسئله اشاره کرده و با در نظر داشتن حالات مختلف به پاسخ‌گویی از این پرسش پرداخته‌اند. ایشان اختلاف را در جایی می‌داند که یک تعبیر توسط دو یا چند راوی از یک امام نقل شده باشد. در این صورت، دیگر تفاوت باقی سند اهمیت نداشته و بحث از تعدّد یا اتحاد روایت مطرح خواهد شد.

محقق میلانی در صورت تعدّد راویان و وحدت تعبیر، اصل را بر تعدّد گذاشته و چنین تکرار نقلی را موجب حصول وثوق یا علم به صدور می‌داند؛ اما در صورت وحدت راوی، دیگر چنین اصلی را نپذیرفته و به یکسان بودن نقل‌ها حکم می‌کند.^۱ ایشان در فرض وحدت راوی، با بهره‌گیری از ملاک حجّیت خبر واحد بر دیدگاه خود استدلال کرده و می‌فرماید:

حجّیت خبر، دارای دو ملاک است: یکی وثوق نوعی به صدور و دیگری وثوق به جهت صدور است. در موردی که راوی از یک معصوم، یکی باشد، پس وثوق به صدور دو روایت نخواهیم داشت. پس حتماً باید یک روایت بوده باشند.^۲

ایشان با توجّه به این مبنا، گاه احتمال وحدت روایت را مطرح کرده و بدین سبب از تقویت آن به واسطه شهرت روایی جلوگیری کرده است.^۳

۳. اعتبارسنجی سندی

محقق میلانی در تحلیل‌های حدیثی خود، گاهی به بررسی تفصیلی راویان پرداخته و گاهی تنها به اشاره‌ای مختصر درباره اعتبار آن‌ها بسنده کرده است. در ادامه، به هر دو نوع بررسی، اشاره خواهد شد. از جمله راویانی که محقق میلانی به ارزیابی تفصیلی آنان پرداخته

۱. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، قواطع السفر، نوار ۴، درس ۲؛ همان، الوطن، نوار ۴، درس ۸؛ همان، المسافة، نوار ۱،

درس ۶؛ صلاة الجماعة، متابعة الامام، نوار ۹، درس ۱۱.

۲. دروس فقه، صلاة الجماعة، التقدّم فی التسليم، نوار ۲۰، درس ۶.

۳. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۴۰؛ کتاب الصلاة، ص ۳۵۹.

است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱-۳. اسماعیل بن مرار

گرچه آیه الله میلانی در یکی از جلسات درسی با ردّ ادله توثیق، حکم به مجهول بودن اسماعیل کرده،^۱ لکن پس از این با بهره‌گیری از قواعد بسیاری، مانند کثرت نقل جلیل، ادعای اجماع بر پذیرش احادیث این راوی توسط میرداماد، قرار داشتن در مشایخ علی بن ابراهیم، نوع تعامل اصحاب با کتب یونس بن عبدالرحمن و در نهایت اعتماد شیخ صدوق و ابن ولید به احادیث او، اخبار این راوی را مورد اعتماد دانسته و در دروس^۲ و تقریرات^۳ حکم به وثاقت او کرده است.

۲-۳. موسی بن بکر

نجاشی بدون آن که برای او توثیق یا تضعیفی ذکر کند، او را از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام می‌شمارد.^۴ از دو جهت مذهب و وثاقت موسی بن بکر بین فقها اختلاف شده است. بعضی مانند محقق میلانی با این که نجاشی و کشی شهادت بروقف او نداده‌اند، او را واقفی دانسته‌اند^۵ و برخی وقف او را انکار کرده‌اند.^۶ همان‌طور که گذشت، محقق میلانی با توجه به فراوانی روایت بزرگان از موسی بن بکر و قرار گرفتن وی در شمار مشایخ اصحاب اجماع، احادیث او را می‌پذیرد.^۷

۳-۳. عبّاد بن صهیب

گرچه برخی مانند کشی، وی را عامی یا بتری دانسته‌اند،^۸ لکن محقق میلانی با نظر به مبنای اطمینان به صدور، روایت وی را که توسط کلینی نقل شده است در فرایند استنباط آورده و بدان عمل می‌کند.^۹

۱. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، أن لا يكون سفره أكثر من حضره، نوار، ۹، درس ۳.

۲. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، أن لا يكون سفره أكثر من حضره، نوار، ۹، درس ۵.

۳. کتاب الصلاة، ص ۱۸۸.

۴. رجال النجاشی، ص ۴۰۷.

۵. رجال الطوسی، ص ۲۵۷؛ رجال علامه حلی، ص ۳۴۲.

۶. تنقیح المقال، ج ۳، ق ۱، ص ۲۵۴.

۷. کتاب الصلاة، ص ۳۸۴ و ۳۸۵.

۸. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۷. مقرر دروس محقق میلانی نیز آن را در ضمن توثیق نجاشی یادآور شده است؛ رک:

رجال النجاشی، ص ۲۹۳.

۹. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۲۵.

۳-۴. موسی بن عمر بن یزید

محقق میلانی با بهره‌گیری از فراوانی روایت بزرگان و همچنین با اشاره به کلام ابن داود نسبت به قرار داشتن موسی بن عمر بن یزید در میان معتمدین، این راوی را توثیق کرده ولی روایت سعد بن عبدالله از او را صحیح ندانسته و از آن به نازل منزله صحیحه تعبیر می‌کند.^۱

۴. توثیقات رجالی

محقق میلانی به توثیقات رجالی توجه ویژه‌ای در نظریه اعتبارسنجی خود دارد. دیدگاه وی در دو بخش توثیق خاص و عام در ادامه خواهد آمد.

۴-۱. توثیق خاص

مقصود از توثیق خاص، وجود الفاظ یا شواهدی است که دلالت بر وثاقت یک راوی معین داشته باشد. توثیق خاص، ممکن است برخاسته از کلام امام معصوم، تصریح یک راوی دیگر یا اعتباربخشی رجالیان باشد. محقق میلانی توثیق منقول را بر پایه شواهد و قرائن و برای اطمینان به صدور روایت، معتبر می‌داند و گاه با یک توثیق معتبر، وثاقت راوی را می‌پذیرند.^۲ ایشان با تجمیع قرائن، از جمله توثیقات رجال شناسان، صحت یا عدم صحت احادیث را ارزیابی کرده و در صورت فقدان توثیق یا کمبود قرائن، روایت را غیر معتبر و ناتمام تلقی می‌نمایند.^۳

۴-۲. توثیق عام

مقصود از توثیق عام، وثاقت بخشی به اشخاص به واسطه عناوین کلی است که اختصاص به یک فرد نداشته و گروهی از راویان را شامل می‌شود؛^۴ البته این عناوین کلی، لزوماً مصادیق فراوانی نداشته و به همین جهت ارزش هر کدام با دیگری تفاوت می‌کند.^۵ در ادامه به برخی از این قواعد که در بیان محقق میلانی آمده، اشاره خواهد شد.

۴-۲-۱. فراوانی روایت بزرگان از یک راوی

در اندیشه رجالی محقق میلانی، فراوانی روایت بزرگان جزء مهم‌ترین قواعد توثیقات عام

۱. دروس فقه، صلاة المسافرين، المسافرين الجاهل والناسی، الجهل بالحکم والموضوع، نوار ۲۰، درس ۲؛ کتاب الزکاة، ص ۳۴۵.

۲. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۲۳ و ۱۲۴ و ج ۲، ص ۲۵ و ۹۷؛ کتاب الخمس، ص ۲۷۶ و ۱۰۹.

۳. کتاب البیع، ج ۲، ص ۲۹۵؛ کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۶۵؛ کتاب الصلاة، ص ۳۵۳.

۴. استناد، ص ۳۶۵.

۵. قواعد توثیق راویان، ص ۵۳.

بوده و موجب وثوق به اعتبار راوی می‌شود. درباره فراوانی روایت بزرگان - که از آن به اکثار اجلاء نیز تعبیر می‌شود - می‌توان به سه تقریر دست یافت.^۱

تقریر اول: نقل روایت یک راوی ثقه و جلیل‌القدر از راوی دیگری که در منابع رجالی توثیق و یا تضعیف نشده، نشان‌دهنده اعتماد به او و موثق دانستن وی است. مقصود از «ثقة جلیل‌القدر» کسی است که افزون بر توثیق، از او به بزرگی یاد شده و متهم به روایت از مشایخ ضعیف نباشد.^۲

تقریر دوم: اگر گروهی از راویان جلیل‌القدر از فردی که در منابع رجالی توثیق یا تضعیف نشده روایت کند، اعتماد خود به استاد را نشان داده و چنین اعتمادی را نمی‌توان برآمده از خطای این محدثان بزرگ دانست.^۳

تقریر سوم: نقل فراوان روایت توسط یکی از نویسندگان جلیل‌القدر شیعه همچون کلینی، صدوق، مفید یا طوسی از یک راوی، بیانگر اعتماد آنان به وی یا طریق او است. در این تقریر، تفاوتی بین نقل با واسطه یا بی‌واسطه نبوده و شیخ بودن راوی کافی می‌کند.^۴ به نظر می‌رسد تفاوت تقریر نخست با سوم آن است که در تقریر اول، نقل شفاهی و در تقریر سوم، نقل مکتوب اخبار مورد توجه قرار گرفته است.

طبق آنچه از دیدگاه‌های آیه الله میلانی به دست می‌آید، ایشان به تقریر دوم معتقد است. ایشان در پذیرش روایت موسی بن بکرو توثیق وی، از کثرت روایت بزرگان یاد می‌کند.^۵ همچنین ایشان کلام محدث نوری و قبول روایات موسی بن بکر توسط فقها را به عنوان تأییدی برای خود آورده است.^۶

۴-۲-۲. در شمار مشایخ اصحاب اجماع

قاعده «اصحاب اجماع» یکی از مهم‌ترین مباحث توثیق در علم رجال به شمار می‌رود. ریشه این نظریه به گزارش کثی بازمی‌گردد که سه گروه از فقیهان برجسته شیعه را با عنوان «تسمیة الفقهاء...» معرفی کرده و از اجماع اصحاب درباره آنان سخن گفته است. عبارت

۱. ابراهیم بن هاشم، ص ۲۱۴ - ۲۱۸.

۲. منهج المقال، ج ۱، ص ۱۴۶.

۳. منتقى الجمال، ج ۱، ص ۳۹.

۴. نهاية التقرير، ج ۳، ص ۲۳۲.

۵. کتاب الصلاة، ص ۳۸۲.

۶. کتاب الصلاة، ص ۳۵۳، ۳۸۲ و ۳۸۴.

مشهور وی «أجمعت العصابة على تصحيح ما يصح عنهم» منشأ تفسیرها و برداشت‌های مختلف شده است: (۱) وثاقت اصحاب اجماع، (۲) منزلت فقهی ایشان، (۳) صحت احادیث آنان، (۴) صحت احادیث همراه با وثاقت اصحاب اجماع، (۵) صحت احادیث همراه با وثاقت اصحاب و مشایخ ایشان.

در میان دیدگاه‌های مختلف، نظر میانه بروثاقت اصحاب اجماع و صحت روایات ایشان تأکید دارد. با این حال، محقق میلانی از این حد فراتر رفته و مبنای پنجم را اختیار کرده است؛ بدین معنا که وی، براساس شهادت کثی، نه تنها وثاقت اصحاب اجماع را معتبر می‌داند، بلکه وثاقت مشایخ آنان و اعتبار احادیث صادره از ایشان را نیز می‌پذیرد. برای مثال، ایشان برای توثیق موسی بن اشمیم به احادیث او از حسن بن محبوب اشاره کرده^۱ و برای توثیق محمد بن علی بن ابی عبدالله نیز به روایت بزنی از او استدلال می‌کند.

۴-۲-۳. در شمار مشایخ ثقات سه‌گانه

یکی از قواعد اساسی در توثیقات عامه، توثیق بخشی به واسطه قرار داشتن شخص در میان مشایخ یکی از فقها سه‌گانه، یعنی ابن ابی عمیر (م ۲۱۷ق)، صفوان بن یحیی (م ۲۱۰ق) و أبونصر بزنی (م ۲۲۱ق) است. مستند این قاعده، سخن شیخ طوسی در کتاب اصولی خویش است.^۲ برخی اسامی اساتید این سه نفر را ۴۷۸ نفر شمرده‌اند.^۳ از نظر بسیاری از محققان معاصر نیز نقل مشایخ ثقات موجب توثیق راوی است.^۴

آیه الله میلانی این توثیق را پذیرفته و در مباحث مختلفی از آن بهره گرفته است. ایشان برای تبدیل یک روایت از حسن به صحیح، به توثیق مشایخ استناد کرده و وثاقت حلبی را با استفاده از قاعده فوق، یعنی قرار داشتن صفوان بن یحیی در میان کسانی که از وی روایت نموده‌اند، اثبات می‌کند:

مضافاً إلى حسنة الحلبي، بل مصححه - لرواية صفوان عن عبد الله بن مسكان عنه -
عن أبي عبد الله ...^۵

۱. کتاب البیع، ج ۳، ص ۳۷۴.

۲. العدة، ج ۱، ص ۱۵۴.

۳. معجم الثقات، ص ۱۵۳ - ۲۰۹.

۴. قاعدة لا ضرر ولا ضرار، ص ۱۹؛ درس نامه غناء و موسیقی، ص ۵۹، ۵۸ و ۱۱۰؛ بحوث فی شرح العروة الوثقی، ج ۳، ص ۴۱۸.

۵. کتاب الخمس، ص ۲۳.

ایشان در بحث توثیق ابن بکر واقفی، به واسطه روایت نمودن جمعی از بزرگان او را توثیق کرده و با اشاره به مشایخ سه گانه آن ها را در صدر این افراد یاد می کند.^۱

۴-۲-۴. در شمار مشایخ جعفر بن بشیر بجلی

أبو محمد جعفر بن بشیر و شاء (م ۲۰۸ق)، از فقهای بزرگ امامیه و اصحاب امام رضا (ع) است که به شکوفه دانش و «فقه العلم» مشهور بوده است. طبق گزارش نجاشی،^۲ قرار داشتن تمامی شاگردان و مشایخ با واسطه و بی واسطه جعفر در زمره مؤتقین امکان پذیر است، لکن آنچه از عبارات محقق میلانی به دست می آید، تنها ناظر به مشایخ بی واسطه او مانند موسی بن بکر است.^۳

۵. اعتبارسنجی منابع حدیثی

همان طور که گذشت، محقق میلانی با تکیه بر اندیشه وثوق به صدور حدیث از سندگرایی محض، گذر کرده و در این چارچوب، گاه به منبع محوریت بخشیده و گاه شواهد خود را بر مدار سند جمع می کند، اما به طور کلی، روش ایشان در بحث های تاریخی و کلامی با منبع محوری موافق بوده و در کتاب قادتنا کیف نعرفهم، با چنین رویکردی به تحلیل وقایع تاریخی می پردازد؛ زیرا هدف اصلی در این اثر، پژوهش های تطبیقی - تقریبی بوده و پیش فرض ایشان در مواجهه با منابع اهل سنت، برخاسته از رویکرد تقریب محور است. ایشان از یک سو قصد دارد تا انعکاس مرجعیت اهل بیت (ع) در منابع عامه را به رخ آنان کشد و از سوی دیگر، زمینه را برای مطالعه مقایسه ای میان آموزه های شیعی با مصادر اهل سنت فراهم آورد. لذا دست ایشان در استفاده از منابع باز است.

اما رویکرد ایشان در فقه، به کلی تفاوت داشته و بیش از هر چیز به وثوق صدور محوری می بخشد. از این رو، در گام نخست به بررسی شهرت میان علما و کثرت نقل حدیث پرداخته و در پی آن، منبع حدیث را ارزیابی می کند. ایشان با تکیه بر این روش، برخی از کتب همانند کتاب الکافی را معتبر دانسته و حتی احادیثی را که راویانی مجهول دارد، ولی در این کتاب آمده است، معتبر قلمداد می کند.^۴ بر مبنای فوق بازنگری در کتب حدیثی،

۱. کتاب الصلاة، ص ۳۸۴ و ۳۸۵.

۲. رجال النجاشی، ص ۱۱۹.

۳. کتاب الصلاة، ص ۳۸۴ و ۳۸۵.

۴. کتاب الخمس، ص ۲۷۶.

نسخ و مؤلفان آن، امری ضروری بوده و بی تردید در اعتبارسنجی احادیث تأثیرگذار است.

۱-۵. اعتبار کتاب‌ها

آیه الله میلانی در بحث‌های فقهی خویش به کتب حدیثی توجّه داشته و اعتبار هر یک را مورد بررسی قرار داده‌اند:

۱-۱-۵. الکافی

ویژگی‌های این کتاب سبب شده تا محقق میلانی احادیث این کتاب را معتبر دانسته و حتی به اخباری که از سوی راویان مجهول نقل شده است، عمل نماید.^۱

۲-۱-۵. تفسیر العیاشی

تفسیر العیاشی نوشته محمد بن مسعود عیاشی (م ۳۲۰ ق)، یکی از مهم‌ترین تفاسیر شیعه که از قرن چهارم هجری باقی مانده است. افتادگی و حذف اسناد، مهم‌ترین مشکل این تفسیر به شمار می‌رود. با وجود این مشکل، محقق میلانی، برخلاف مشهور، در یکی از فروعات بحث انفال به روایتی از این تفسیر برای تأیید کلام خود تمسک کرده است.^۲

۳-۱-۵. فقه الرضا

این اثر منسوب به امام رضا (ع) بوده و درباره صحت این انتساب، احتمالات مختلفی گفته‌اند. محقق میلانی در ارزیابی این اثر، میان «اعتبار انتساب» و «امکان تمسک فقهی» تفکیک نموده و مضامین کتاب را برگرفته از اهل بیت (ع) می‌داند، اما انتساب آن را به امام رضا (ع) دشوار می‌شمارد. از این رو، تنها به برخی عبارات مورد تأیید شیخ صدوق اعتماد می‌کند. استدلال وی بر دو پایه است: نخست آن که صدوق در مقدمه من لا یحضره الفقیه بر انتخاب روایات معتبر و حذف اسناد تصریح کرده و همین امر نوعی اطمینان می‌آفریند؛^۳ دوم آن که در آمیختگی سخنان امام (ع) با دیگر مطالب و علم اجمالی به بطلان برخی بخش‌ها، مانع از پذیرش کلی کتاب است.^۴ با این حال، میلانی در مواردی از کتاب دفاع کرده و حتی به نوعی خلاف مبنای خویش سخن گفته است. نمونه بارز آن در بحث نماز

۱. کتاب الخمس، ص ۲۷۶.

۲. همان، ص ۱۹۹ و ۲۰۰.

۳. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۳۳۶ و ۳۳۷.

۴. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۷۹.

مسافر در فرض رجوع یک روزه است. وی با اشاره به عبارت فقه الرضا، اشکال عدم استناد کتاب به امام علیه السلام را رد کرده و به اعتماد صاحب حدائق، علامه مجلسی و حاجی نوری استناد می‌کند؛^۱ به ویژه آن که نوری فقه الرضا را مطابق با رساله علی بن بابویه قمی دانسته است.^۲ نهایتاً ایشان بر اساس مبنای خویش در حجّیت خبر واحد، تنها در مواردی به این کتاب تمسک می‌جوید که قرائن، موجب وثوق به صدور شود.^۳ بدین سان، موضع وی نسبت به فقه الرضا یک دست نیست؛ گاه آن را مرسل و بی اعتبار می‌شمارد،^۴ گاه با تعبیر «ما رواه أو أخذ من الفقه الرضوی» از آن نقل می‌کند و گاه حتی با دعای صلوات بر نویسنده آن، نوعی تأیید ضمنی ابراز می‌دارد.^۵

۱-۴. الجعفریات

کتاب الجعفریات که به الاشعثیات نیز شهرت دارد، تألیف محمد بن محمد بن اشعث است و بیشتر روایات آن از موسی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر نقل شده و به امام صادق علیه السلام منتهی می‌گردد. درباره این اثر میان علمای شیعه اختلاف نظر فراوانی وجود دارد و می‌توان دیدگاه آنان را به چهار دسته تقسیم کرد: نخست، گروهی که روایات آن را معتبر دانسته و در آثار خود از آن بهره گرفته‌اند؛^۶ دوم، کسانی که به دلیل ضعف اسناد یا مشابهت با روایات عامه، آن را در مباحث فقهی غیر قابل اعتماد دانسته‌اند؛^۷ سوم، عالمانی که با پذیرش ضعف سند، احادیث آن را در حد مؤید قابل استفاده می‌دانند؛^۸ و چهارم، کسانی که تنها به روایاتی از آن عمل کرده‌اند که در آثار قدما نیز نقل شده است.^۹

محقق میلانی تنها در یک مورد به این کتاب پرداخته و ضمن نقل اشکالات سید عاملی

۱. الحدائق الناضرة، ج ۳، ص ۳۴۰.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۹، ص ۲۳۰؛ کتاب الصلاة، ص ۳۵ و ۳۶.

۳. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۷۷.

۴. همان، ج ۱، ص ۱۱۴ و ۲۵۴.

۵. همان، ج ۲، ص ۱۸۶.

۶. ذکری الشیعة، ج ۲، ص ۱۲۶ و ج ۳، ص ۲۳۶؛ فلاح السائل، ص ۲۸۷؛ الذریعة، ج ۲، ص ۱۰۹؛ کتاب الطهارة، ج ۱، ص ۵۱۸؛ مستدرک الوسائل، ج ۱۹، ص ۱۷.

۷. جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۳۹۸؛ الحدائق الناضرة، ج ۱۲، ص ۹۵؛ مبانی تکملة المنهاج، موسوعة الإمام الخوئی، ج ۴۱، ص ۲۷۵.

۸. أنوار الأصول، ج ۱، ص ۲۵؛ درس نامه غناء و موسیقی، ص ۳۹۲.

۹. أصول علم الرجال، ج ۲، ص ۲۶.

بر ضعف سند و اعراض اصحاب،^۱ با سکوت و عدم دفاع، عملاً بر بی اعتباری آن تأکید کرده است.^۲

۵-۱-۵. دعائم الاسلام

قاضی نعمان مغربی مصری (م ۳۶۳ق) مؤلف دعائم الاسلام، معروف به أبوحنیفه شیعی - که گاهی از او به ابوحنیفه مغربی تعبیر می شود - در زمان حکومت اسماعیلیان در مصر زندگی می کرد. او نخست از پیروان مذهب مالک و اهل تسنن بود و سپس مستبصر و شیعه امامی شد.^۳ وی به واسطه آگاهی بر فتاوی فقیهان و قرار داشتن در زمره عالمان و اندیشمندان، مدتی در مصر عهده دار قضاوت شد. قاضی نعمان این کتاب را با حذف سلسله سندها، به خواسته حاکمان آن دوران نگاشته است. این موضوع سبب شده برخی از فقها از جمله محقق میلانی، این کتاب را فاقد سند تلقی کند و آن را معتبر نداند.^۴ البته ایشان در مباحث فقهی گاهی عمل مشهور فقها به روایتی از دعائم الاسلام یا قرار گرفتن آن را در کنار احادیثی که در مجموع به حد استفاضه می رسد، موجب جبران ضعف سند این روایت دانسته است.^۵

۵-۱-۶. عوالی اللئالی

عوالی اللئالی یا غوالی اللئالی کتابی مشتمل بر احادیث فقهی و غیر فقهی تألیف محمد بن علی بن ابراهیم احسائی، معروف به ابن ابی جمهور (م ۹۰۱ق) است. محقق میلانی روایات کتاب عوالی اللئالی را ضعیف می داند. البته زمانی که مشهور به روایتی از این کتاب عمل کرده باشند، ایشان آن روایت را از جهت کبرای انجبار می پذیرد.^۶

۵-۱-۷. نهج البلاغه

کتاب نهج البلاغه، مجموعه ای از خطبه ها، نامه ها و کلمات حکمت آمیز است که به امیرالمؤمنین (علیه السلام) نسبت داده شده و توسط سید رضی (م ۴۰۶ق) به صورت مرسل جمع آوری

۱. مدارک الأحکام، ج ۵، ص ۱۸۴.

۲. کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۶۱.

۳. همان، ج ۲، ص ۱۷۹.

۴. همان، ج ۱، ص ۱۷۹، ۱۸۵ و ۱۸۹.

۵. همان، ج ۱، ص ۷۶.

۶. کتاب البیع، ج ۲، ص ۷۱.

شده است. همین نکته سبب کاهش اعتماد کتاب شده و برخی از فقها مانند آیه الله خویی تکیه بر آن برای کشف احکام الزامی را مشکل بدانند.^۱

از نظر محقق میلانی، کتاب نهج البلاغه به امیرالمؤمنین (علیه السلام) مستند بوده است.^۲ ایشان فارغ از اعتبار این کتاب، با توجه به اندیشه وثاقت به صدور، هیچ گاه در بررسی های فقهی خویش نسبت به سند نهج البلاغه مناقشه نکرده و تنها به بحث از دلالت آن پرداخته اند.^۳

۵-۲. اعتبار نسخه ها

توجه به نسخه بدل های یک حدیث در منابع متعدد نیز در دستیابی به متنی صحیح از حدیث و در پی آن استظهار و برداشتی مطلوب، بسیار مؤثر خواهد بود. آیه الله میلانی توجه ویژه ای به بحث نسخ روایات داشته است.^۴ همچنین ایشان در مباحث فقهی به اختلاف واژگان حدیث توجه ویژه ای داشته و از رهگذر این دقت ها، قرائن مختلفی را برای تأیید یا ردّ یک مضمون جمع آوری کرده است.^۵

محقق میلانی با شکل دادن خانواده حدیثی در ذیل هر مسئله فقهی، نسخه های مختلف را در کنار احادیث قرار داده و با استفاده از شواهد درون متنی و برون متنی، به تصحیح مضمونی می پردازد. به همین جهت، گاهی نسخه کافی و گاهی نسخ دیگر مانند نسخه مصحح التهذیب را بر نسخ دیگر ترجیح و برتری داده است.^۶

گرچه محقق میلانی برای تشخیص اشتباهات هر نسخه از حدیثات کتب متأخرین مانند الوافی استفاده کرده،^۷ اما همراه آن به تحلیل محتوا نیز پرداخته و از شرح جزئیات معانی نیز غفلت نمی کند.^۸

ایشان به نسخ خطی و سنگی اهتمام داشته،^۹ از منابع فقهی - لغوی نیز برای تصحیح

۱. المستند فی شرح العروة، موسوعة الإمام الخوئی، ج ۲۴، ص ۱۹۲.

۲. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۲۰۵، ۲۱۱ و ۲۱۴؛ کتاب الصلاة، ص ۳۷۵.

۳. کتاب البیع، ج ۳، ص ۹۰.

۴. موارد بسیاری در دروس و تقریرات ایشان، نسبت به اختلاف متن حدیث بحث شده است؛ برای مثال: رک: دروس فقه، صلاة الجماعة، شرائط الإمام، نوار ۱۴، درس ۹.

۵. دروس فقه، صلاة المسافرين - إقامة عشرة أيام - وحدة المكان، نوار ۱۴ - درس ۱.

۶. کتاب البیع، ج ۳، ص ۲۴؛ کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۹۴.

۷. دروس فقه، صلاة المسافرين، الشروط، المسافة، نوار ۱ - درس ۲.

۸. دروس فقه، صلاة الجماعة، مانع السرة و الجدار، نوار ۱۹، درس ۶.

۹. دروس فقه، صلاة الجماعة، مانع السرة و الجدار، نوار ۱۹، درس ۶.

معنا بهره گرفته^۱ و در جایی که اختلاف الفاظ تأثیر بسزایی در معنا نداشته، تنها با اشاره‌ای گذرا از آن عبور می‌کرده است.^۲

۳-۵. اعتبار نگارندگان

در نظر محقق میلانی، اعتبار نگارندگان یکسان نبوده و به همین جهت نیز تنها در برخی موارد نقل روایت یک مؤلف را دلیل بر اعتبارِ راوی آن می‌داند.^۳ ایشان بر این اعتقاد است که برخی از نگارندگان کتب حدیثی با کارشناسی به تجمیع احادیث پرداخته و لذا نقل این افراد، قرینه‌ای بر معتبر بودن روایت است. این دیدگاه در وادی تجمیع قرائن اثرگذار بوده و سبب می‌شود تا وثوق به صدور حاصل شود.

محقق میلانی، در بررسی توقیع اسحاق بن یعقوب - که با اعتماد مشهور فقها همراه است - به جایگاه کلینی اشاره کرده و می‌فرماید:

این توقیع شریف متعدد از شیخ کلینی، نقل شده است و با توجه به این که بیست سال طول کشید تا ایشان الکافی را تألیف کردند و از اعتماد کلینی به اسحاق بن یعقوب - که از سؤالات بر می‌آید که شخص عالمی و فهمیده‌ای بوده است - به نظر می‌رسد که این توقیع مورد اعتماد است که مشهور و معروف هم اعتماد فرموده‌اند.^۴

محقق میلانی در عین این که روایت نمودن افرادی همچون کلینی را موجب ارزش بخشی به روایت می‌داند، تعدّد راویان را نیز در این جهت مؤثر دانسته و برای مثال در بررسی روایت عمرکی، از علی بن جعفر، از امام کاظم علیه السلام نسبت به جواز تبدیل زکات، تعدّد محدّثان را برای وثوق به صدور کافی دانسته و به اعتبار روایت تصریح می‌نماید.^۵

۶. کاربری ابزارهای سندشناسی

تحلیل اسناد حدیثی نیازمند ابزارهای تخصصی مانند اصطلاحات رجالی، طبقات راویان، تعویض سند، تمییز مشترکات و توحید مختلفات است که اعتبارسنجی را تسریع

۱. دروس فقه، صلاة الجماعة، فی المستحبات والمکروهات، نوار ۱۴، درس ۶.

۲. دروس فقه، صلاة الجماعة، شرائط الإمام، نوار ۱۵، درس ۱.

۳. کتاب الخمس، ص ۲۷۷.

۴. دروس فقه، الخمس، حاکم شرع، نوار ۱۳، درس ۶.

۵. دروس فقه، الزکاة، الفریضة، الأبدال، نوار ۶، درس ۶.

کرده و گاه در بازسازی اسناد مؤثرند. محقق میلانی، از این ابزارها در فرآیند اعتبارسنجی حدیث بهره گرفته و هریک از این موارد را در اطمینان به صدور مؤثر می داند. این بخش حاوی نمونه های بسیاری از تحقیقات حدیثی این فقیه بوده و بی گمان حاکی از توجه ایشان به شیوه مرسوم در اعتبارسنجی احادیث است.

۱-۶. به کارگیری اصطلاحات رائج دانشی

دانش رجال و درایه در اهل سنت، با مجموعه ای از اصطلاحات شکل گرفته و عمده آن توسط علامه حلی با تقسیم چهارگانه احادیث^۱ و شهید ثانی با نگاشتن «الرعاية» به حدیث شیعه انتقال یافت. نکته برجسته در تقریرات محقق میلانی، کاربرست صحیح این اصطلاحات و تمایزبخشی میان اخبار براساس آن هاست. ایشان با بهره گیری از اصطلاحاتی همانند وثاقت،^۲ ضعف،^۳ تواتر،^۴ استفاضه،^۵ اقسام چهارگانه خبر واحد (صحیح،^۶ موثق،^۷ حسن^۸ و ضعیف^۹) و نیز واژگانی همانند مضمّر،^{۱۰} مرسل،^{۱۱} مرفوع^{۱۲} و معتبر^{۱۳} از وضعیّت خبر آگاهی بخشیده اند. در نگاه ایشان اصطلاح «توقیع شریف» از امام زمان^{۱۴} بوده و با توجه به این قرینه، در بحث تمییز مشترکات و توحید مختلفات به تعیین

۱. المطلب فی تحقیق المذهب، ج ۱، ص ۹ و ص ۱۰.

۲. کتاب البیع، ج ۲، ص ۳۳۲ و ۲۹۵ و ج ۳، ص ۳۴۱ و ۳۷۴؛ محاضرات فی فقه الإمامیة: کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۳۸۴.

۳. کتاب البیع، ج ۳، ص ۳۷۴؛ کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۳۰۵؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۱۸۱.

۴. کتاب الخمس، ص ۱۴، ۱۲۴ و ۲۴۷ - ۲۴۸؛ کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۷۵ و ج ۲، ص ۳۳.

۵. کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۳۲۷؛ کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۷۷، ۱۰۰ و ۲۵۵ و ج ۲، ص ۱۶۱؛ کتاب البیع، ج ۲، ص ۲۱۷.

۶. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۲۴۶ و ج ۲، ص ۳۱۹؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۱۰۵ و ۳۴۸؛ کتاب الخمس، ص ۳۶.

۷. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۶۶ و ۲۸۷ و ج ۲، ص ۲۰۸؛ کتاب الخمس، ص ۱۴۷؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۷۶.

۸. کتاب الخمس، ص ۲۳؛ کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۴۷ و ۲۶۴ و ج ۲، ص ۷، ۷۲ و ۱۳۸؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۳۰۷.

۹. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۲۳ و ۱۹۲؛ کتاب الخمس، ص ۲۳۹؛ کتاب البیع، ج ۲، ص ۷۱ و ج ۳، ص ۶۴.

۱۰. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۶۵ و ۳۲۴ و ج ۲، ص ۲۶ و ۴۶؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۲۶۹.

۱۱. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۹۹ و ج ۲، ص ۸۶ و ۱۸۹؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۳۸، ۱۲۱، ۱۵۲ و ۱۸۶؛ کتاب الخمس، ص ۳۷ و ۴۵.

۱۲. کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۲۲۶ و ۲۲۹؛ کتاب الزکاة، ج ۲، ص ۳۰۶؛ کتاب الخمس، ص ۱۸۰.

۱۳. کتاب البیع، ج ۲، ص ۲۵۵ و ۳۰۲؛ کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۲۲۶.

مروئ عنه پرداخته است.^۱ همچنین آیه الله میلانی، واژه «الفقیه» را در اصطلاح حدیث شناسی بسان تعبیر «العبد الصالح» به امام کاظم علیه السلام مرتبط دانسته^۲ و تنها در برخی موارد با توجه به پاره‌ای از قرائن مثل اختلاف طبقه راوی و امام، این واژه را به امام حسن عسکری علیه السلام و امام زمان علیه السلام مرتبط پنداشته است.^۳

۲-۶. تمییز مشترکات و توحید مختلفات

گاه در اسناد و طرق روایات از یک راوی با اسامی، القاب و کنیه‌های مختلف یاد شده و این تنوع، به چالش‌هایی مثل ضعیف‌پنداری یک روایت صحیح یا بالعکس منجر شده است. در این میان، تمییز مشترکات برای تشخیص اشخاصی که تشابه ظاهری در نام داشته و در واقع متعدد هستند، و توحید مختلفات در مسیر یکسان‌سازی افرادی که با تشابه ظاهری نام و عنوان در میان راویان قرار دارند، در مباحث راجلی اهمیت زیادی داشته و گاه حول تعیین مروئ عنه و امام، و گاه حول تشخیص راوی از آن بهره‌گیری می‌شود.^۴

همان‌طور که گذشت، آیه الله میلانی در برخی از موارد با بهره‌گیری از شواهد متنی به تعیین مروئ عنه پرداخته است؛ برای مثال، در روایتی حول تقدّم و تأخر امام در نماز جماعت، ایشان از قرائن مختلف برای تمییز میان مصادیقی - که با تعبیر «الفقیه» از ایشان یاد می‌شود - بهره‌گرفته و با عنایت به فاصله میان حمیری و امام کاظم علیه السلام، استفاده از تعبیر «کتبُ إلیه» را صحیح برای ایشان صحیح نمی‌داند. همچنین لفظ «توقیع» را مختص به امام زمان علیه السلام دانسته و با نظریه قرائن مختلف، مقصود از «الفقیه» را امام زمان علیه السلام می‌داند.^۵

۳-۶. تعویض سند

از روش‌های اعتباربخشی به روایات در میان فقیهان،^۶ تعویض سند یا همان جایگزینی برخی روات اسناد مختلف با یکدیگر برای ترکیب اسناد و جمع طرق برای رسیدن به سند معتبر است. شهید صدر در تعریف تعویض سند می‌گوید:

۱. دروس فقه، صلاة الجماعة. متابعة الامام (نوار ۹. درس ۹)

۲. دروس فقه، صلاة الجماعة. متابعة الامام (نوار ۹. درس ۹)

۳. کتاب الصلاة (صلاة المسافر)، ص ۶۷؛ دروس فقه، صلاة الجماعة - متابعة الامام (نوار ۹. درس ۱۰).

۴. استناد، ص ۳۱۱.

۵. دروس فقه، صلاة الجماعة. متابعة الامام (نوار ۹. درس ۱۰)

۶. استناد، ص ۵۰۰؛ منهج المقال، ص ۵۸۷ - ۸۰۱؛ منتقى الجمان، ج ۱، ص ۲۸ و ج ۲، ص ۵۴۱ و ۵۴۲؛ «ترجمه: نظریه تعویض از دیدگاه شهید صدر» سرتاسر؛ «واکاوی مبانی و رویکردهای رجالی آیه الله هاشمی شاهرودی»، ص ۸۸ و ۹۹.

فرض دخل و تصرف در سندی که نقطه ضعفی در آن هست و تبدیل آن به سندی دیگر را تعویض سند گویند؛ خواه این ضعف، در قسمت اول سند باشد یا به قسمت دوم آن برگردد، یا به اعتبار ضعف تمام سند باشد.^۱

آیه الله میلانی در بحث از روایت ابوبصیر، طریق کلینی و شیخ طوسی را مقایسه کرده و در این میان به اشکال صاحب جواهر نسبت به ضعف سند نیز پاسخ می‌دهد؛ چه این که روایت مذکور براساس سند شیخ مؤثق و براساس سند کلینی صحیح بوده و در صورت تعویض سند، هیچ‌گونه اشکالی وارد بر آن نمی‌شود.^۲ ایشان با همین راهکار، از ضعف برخی راویان اخبار پاسخ داده و برای مثال، آن را ناظر به طریق شیخ طوسی دانسته است.^۳

دستاورد

بررسی تقریرات و دروس آیه الله میلانی حول مسئله اعتبارسنجی احادیث، به خوبی نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان، نه بر مبنای وثوق سندی رایج در عصر حاضر، بلکه براساس نظریه «وثوق صدوری» استوار است. از منظر ایشان، معیار نهایی در حجیت روایت، اطمینان به صدور آن از معصوم بوده و صحت سند به تنهایی کفایت نمی‌کند. بدین سان، چاره‌ای جز بهره‌گیری از شواهد و قرائن وجود نداشته و باید با طرح بنیانی متمایز از سند محوری، به ارزیابی احادیث پرداخت.

این دیدگاه از حیث نظری، چارچوب اعتبارسنجی را بر مجموعه‌ای منسجم از مبانی شکل می‌دهد؛ چه این که راه بر استفاده از شهرت عملی و روایی باز کرده و در عین حال با اختصاص آن به متقدمین و رجوع آن به شهرت، آن را ضابطه‌مند می‌سازد. مسائلی همچون ارزش استفاضه، جبران ضعف سند با استفاده از شهرت، لزوم بازنگری در اعتبار اسناد قوی در صورت تعارض با شهرت و ترجیح روایت مشهور بر روایت صحیح‌السند، بهره‌گیری از قرائن برای تقویت وثوق، اصل تعدد نقل در فرض تعدد طرق و راویان و نیز الحاق فتاوی فقها به ادله سنن و توسعه دایره استحباب، از آثار و تطبیقات دیدگاه آیه الله میلانی در ملاک اعتبار اخبار است.

۱. «ترجمه: نظریه تعویض از دیدگاه شهید صدر»، ص ۱۰۰.

۲. کتاب الزکاة، ج ۱، ص ۱۶.

۳. کتاب البیعه، ج ۲، ص ۳۳۲.

آیه الله میلانی با اهتمام به اطمینان در ارزیابی اسناد، نظریات خویش را در توثیق خاص و توثیق عام تدوین کرده و از مواردی همچون فراوانی نقل روایت بزرگان، قرار داشتن در میان اصحاب اجماع، مشایخ آن‌ها، اساتید ثقات سه گانه و همچنین مشایخ جعفر بن بشیر در وثاقت بخشی به راویان بهره گرفته است. ایشان همچنین به کتب، نسخ و مؤلفین آثار حدیثی نیز توجه داشته و با ارزیابی انتقادی نسبت به منابع حدیثی نمونه ای عینی از تحقق دیدگاه خود را به نمایش گذاشته است.

برآیند این پژوهش، ارائه الگوی سازوار از اندیشه آیه الله میلانی در بحث اعتبارسنجی احادیث است که با پرهیز از سندگرایی صرف و شهرت گرایی بی قاعده، راهی میانه و عقلانی را ترسیم می نماید. جایگاه این نظریه نه صرفاً در تداوم میراث متقدمان، بلکه در بازسازی و ارتقای معیارهای اعتبارسنجی در دوران معاصر است؛ جایگاهی که می تواند نقشی اساسی در تعمیق اجتهاد و بازخوانی نقادانه منابع حدیثی ایفا نماید. به زعم نگارندگان، آنچه در فاصله گرفتن آیه الله میلانی از اندیشه وثوق سندی، یعنی جو غالب در حوزه نجف و کربلا، مؤثر واقع شده و راه را برای تحقیقات دیگر باز می کند، فضای اخبارگرایانه خراسان است که با کنار گذاشتن احادیث سازگاری نداشته و برای تصحیح احادیث به ارزیابی متنی و مضمونی توجه می کند.

کتابنامه

- ابراهیم بن هاشم، سید علی رضا حسینی شیرازی، قم، رود آبی، ۱۴۰۱ ش.
- اختیار معرفة الرجال المعروف برجال الکشی، محمد بن عمر کشی و محمد بن حسن طوسی و محمد باقر بن محمد میر داماد، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۴ ق.
- استناد در روش شناخت رجال اسناد، سید محمد جواد شبیری زنجانی، قم، مرکز فقهی امام محمد باقر عليه السلام، ۱۴۰۲ ش.
- أصول علم الرجال بين النظرية و التطبيق، مسلم داوری، قم، دار زين العابدين، ۱۳۹۵ ش.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، محمد محسن آقا بزرگ تهرانی، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- أنوار الأصول، ناصر مکارم شیرازی، قم، مدرسة الإمام علی بن أبی طالب عليه السلام، ۱۴۲۸ ق.
- بحوث فی شرح العروة الوثقی، سید محمد باقر صدر قم، مجمع الشهداء آیه الله الصدر

العلمی، ۱۴۰۸ق.

تنقیح المقال فی علم الرجال، عبدالله مامقانی، بی جا، بی تا.

جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، محمد حسن نجفی، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی تا.

الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، یوسف بن احمد بحرانی، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۳۶۳ش.

خاتمة مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسین محدث نوری، قم، مؤسسة آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۸ق.

درس نامه غناء و موسیقی، سید علی خامنه ای، تهران، فقه روز، چاپ هفتم، ۱۴۰۱ش.
ذکر الشیعة فی أحكام الشریعة، محمد بن مکی شهید اول، قم، مؤسسة آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۳۷۷ش.

رجال الطوسی، محمد بن حسن طوسی و جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۲۷ق.

رجال العلامة الحلی، حسن بن یوسف حلی و محمد صادق بحر العلوم، قم، الشریف الرضی، ۱۴۰۲ق.

الرعاية فی علم الدراية، زین الدین بن علی شهید ثانی، قم، کتابخانه عمومی حضرت آية الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ق.

العدة فی أصول الفقه، محمد بن حسن الطوسی، بی نا، ۱۴۱۷ق.

فلاح السائل، علی بن موسی ابن طاووس، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۰۶ق.

فهرست اسماء مصنفی الشيعة المشتهر بر رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۳۷۶ش.

قادتنا كيف نعرفهم، سید محمد هادی میلانی، قم، مركز الحقائق الإمامية، ۱۴۲۸ق.
قاعدۀ لاضرر و لاضرار، سید علی سیستانی، قم، مکتب آية الله العظمی السيد السيستاني، ۱۴۱۴ق.

قواعد توثيق راويان، محمد کاظم رحمان ستایش، قم، دار الحديث، ۱۳۹۶ش.

- كتاب البيع، سيد محمد هادى ميلانى، قم، مركز الحقائق الإسلامية، ١٤٢٩ق.
- كتاب الطهارة، سيد روح الله خمينى، قم، مطبعة الحكمة، بى تا.
- مبانى تكملة المنهاج، موسوعة الإمام الخوئى، سيد ابوالقاسم خويى، قم، مؤسسة إحياء آثار الامام الخوئى، ١٤١٨ق.
- محاضرات فى فقه الامامية: كتاب الخمس، سيد محمد هادى ميلانى، بى نا، بى تا.
- محاضرات فى فقه الامامية: كتاب الزكاة، سيد محمد هادى ميلانى، مشهد، دانشگاه فردوسى مشهد، ١٣٥٥ش.
- محاضرات فى فقه الامامية: كتاب الصلاة (صلاة المسافر)، سيد محمد هادى ميلانى، مشهد، دانشگاه فردوسى مشهد، بى تا.
- مدارك الأحكام فى شرح شرائع الإسلام، محمد بن على موسى عاملى، قم، مؤسسة آل البيت (عليه السلام) لإحياء التراث، ١٤١١ق.
- المستند فى شرح العروة الوثقى، موسوعة الإمام الخوئى، سيد ابوالقاسم خويى، قم، مؤسسة إحياء آثار الامام الخوئى، ١٤١٨ق.
- معجم الثقات و ترتيب الطبقات فى جمع الرواة المصراحة، أبوطالب تجليل التبريزى، قم، مؤسسة النشر الإسلامى، بى تا.
- المناظر الناضرة فى أحكام العترة الطاهرة (الطهارة)، محمد على علوى گرگانى، قم، فقيه اهل بيت (عليه السلام)، ١٣٩٥ش.
- منتقى الجمان فى الأحاديث الصحاح و الحسان، حسن بن زين الدين العاملى، قم، مؤسسة النشر الإسلامى، ١٣٦٢ش.
- منتهى المطلب فى تحقيق المذهب، علامه حسن بن يوسف حلى، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية، ١٤١٢ق.
- منهج المقال فى تحقيق احوال الرجال، محمد بن على استرآبادى، قم، آل البيت (عليه السلام)، ١٤٢٢ش.
- موسوعة الشهيد الأول، محمد بن مكى شهيد اول، قم، مكتب الإعلام الإسلامى - مركز العلوم والثقافة الإسلامية، ١٤٣٠ق.
- نهاية التقرير فى مباحث الصلاة، حسين بروجردى، قم، مركز فقه الأئمة الأطهار (عليه السلام)، ١٤٢٠ق.

«ارزیابی بی‌اعتباری اشعثیات»، فاطمه ژیان، پژوهش‌نامه امامیه، ش ۶، ۱۳۹۶، ص ۲۷ - ۵۲.

«بازشناسی مبانی حجّیت قول دانشیان رجال (با تأکید بر کتاب منتقى الجمّان)»، سید مرتضی فریزنی و سید علی دلبری، مطالعات اعتبارسنجی حدیث، ش ۱، ۱۳۹۸، ص ۳۷ - ۵۹.

«ترجمه: نظریه تعویض از دیدگاه شهید صدر»، ثامر هاشم حبیب العمیدی و علی‌رضا کاوند، حدیث و اندیشه، ش ۲، ۱۳۸۵، ص ۹۹ - ۱۱۵.

«واکاوی مبانی و رویکردهای رجالی آیه الله هاشمی شاهرودی»، عباس خورشیدی فرد و مهدی غلامعلی، پژوهش‌های رجالی، ش ۴، ۱۴۰۰، ص ۷۳ - ۹۲.